

Tio punkter om liberal människosyn

Hans Bergström

Diskussionsunderlag vid Folkpartiets ideologiska
seminarium i Tällberg 85.11.27

Plötsligt blev det alldeles tyst i TV-studion. Publiken visste inte hur den skulle bete sig. Eller också lyssnade den extra intensivt. Programledaren Hagge Geigert försökte snabbt återföra samtalet till den glättiga nivå som det var tänkt att hållas på.

Det hände under ett av dessa "Här har du ditt liv"-varianter av program som är på modet. Till "möte med Hagge" hade inkallats Jan Malmsjö, känd sång- och dansman.

Malmsjö gjorde förvisso vad som förväntades av honom, sjöng "Spelman på taket" och andra av sina klassiker på det fantastiska sätt som bara han kan i Sverige.

Men mitt i programmet bröt han rollen och gav sin verkliga upplevelse: "Varje morgon måste jag sparka igång mig själv för att komma över min depression. Jag kan inte se någon verklig mening med livet. Vi är här några korta år. Sen är allt slut. Det som gör livet urhärdligt är att gå upp i ett arbete och att finnas nära andra människor som man tycker om. Det glada underhållningsjaget är en skylt och ett skydd utåt, inte mitt verkliga jag."

Ungefär så sa Jan Malmsjö och förskräckte för en stund dem som hade tänkt sig underhållning av hans liv.

Det var modigt och det var nyttigt. Inte ens de framgångsrikas livssagor är som regel de sagor de framställs som. Den sanningen gäller även politiska makthavare. Bakom strävan till maktpositioner kan, som socialpsykologen Harold Lasswell beskrev för mer än 30 år sedan, ligga många personliga vändor och dolda drivkrafter. Och ingen yttre ställning, inga lagrar, inga penningkistor, ingen begåvning kan ändra på de fundamentala villkor vi alla lever under som människor: att vi har fötts av någon obegriplig anledning och på ett ofattbart sätt, att vi skall dö efter några korta år och att vi däremellan kämpar med relationer och vad vi skall använda våra liv till.

Vi har kastats ut i en gåta. Vi kan försöka hantera den, nyfiket forska i den, aldrig lösa den.

Det finns stunder — utlösta av dramatiska händelser eller av motsatsen, tristess, ofta också som del i livscykeln — när våra

vanliga mekanismer för att förtränga de här villkoren och frågorna inte fungerar. När utanverket rasar i all sin bräcklighet.

En sak som gör att politik så ofta känns så främmande — även för den som följt och följer den nära — är att politiker så ofta uppträder med så förmätna och falska anspråk. De låter som om nästan alla problem i livet går att "lösa".

Så är det ju inte. De verkligt stora frågorna — vad vi som individer skall använda våra liv till, hur vi skall möta det faktum att vi skall dö och kanske lida — kan inte "lösas", framför allt inte med några politiska beslut.

Vad vi kan begära av politiken är framför allt att dess beslut så långt möjligt hjälper oss att lindra vårt lidande när olyckor drabbar vidare att den bedrivs så att den hindrar översitteri och låter oss som individer ha en hyggligt stor frihetssfär för våra egna tankar, drömmar och ambitioner.

Det finns skapande ögonblick i livet. Det finns stunder av närhet och kärlek. Det finns susande och kvittrande skog en vårdag. Det finns frihetsoaser av fjällhedar som går ut i oändlighet. Det finns en tystnad som stoppar tiden. Det finns barn som ännu inte tyngts av människans öde.

Det finns en generositet som försonar och en humor som förlöser.

Det finns provisoriska möjligheter till livsvillkor som ger mening: något att göra, någon att älska, något att hoppas på.

Vad är då liberal människosyn? På ett sätt är det tveksamt att hävda att någon politisk ideologi kan rymma en genomtänkt människosyn. Politiken räcker inte till som livsåskådning. Och människosynen för långt utöver det politiska systemet.

Människor som söker sig till liberalismen hämtar sin grundläggande livshållning, sina inspirationer och motivationer, från olika källor: en religiös övertygelse, en genomtänkt humanism, starka upplevelser och inpräntningar av etik och föredömen från barndomen, insikter om människans öde och bräcklighet som föder tolerans, en förmåga till fantasi och inlevelse som gör att man kan förstå och förknippa sig med andras vändor.

Likaså kan en människosyn som ges samma beteckning föranleda starkt skilda politiska slutsatser — eller olika människosyner ge samma politiska resultat. Ett auktoritärt statsstyre kan följa både av en hårt pessimistisk människouppfattning ("massans lidelser och mörka sidor måste hållas i schack") och av en starkt optimistisk människouppfattning ("med vår revolution blir människan fullkomnad").

Men med dessa reservationer: politiska ideologier kan ändå betrakta människan på olika sätt och lägga olika tyngd vid skilda roller, egenskaper och risker. Uppfattningen av verkligheten och dess samband kan skilja sig åt. Vidare kan olika politiska lösningar **påverka** människors beteende och samhällsroll i olika riktningar.

Här ett försök att ange några huvudpunkter i en liberal hållning till människan och makten (vilket alltså inte är detsamma som människans förhållande till livet):

1. Personlighetsprincipen. Den svenske liberal som tänkt mer än någon annan kring personlighetsprincipen, Waldemar Svensson, beskriver den så här på sid 74f i sin bok "Politiska tankelinjer" (1954):

"Det för människan utmärkande, det som ligger till grund för personlighetsprincipen är, att hon icke har något värde — *hon har värdighet*. Värde har saker, som kan mätas efter en rationell skala och av vilka den ena enheten kan utbytas mot eller ersättas av den andra. I motsats härtill innebär begreppet personlighet, att varje mänsklig varelse är någonting för sig själv och har ett mål i sig själv. Den ena människan kan därför ej mätas med den andra. Redan ett stort konstverk kan spränga de ekonomiska värdeskalorna, därför att det är en originalskapelse, som endast finns i ett exemplar. Men personligheten är något mer än ett dött konstverk.

Det som gör en människa till en personlighet är hennes samvete ... Det är samvetet som ger en människa hennes verkliga identitet, personliga slutenhet, andliga profil och styrka. Samvetet är, säger Sigurd Ibsen, 'stämman inne i oss, som är stämman över oss'.

Av det redan sagda framgår att endast människan kan ha personlighet. Likaväl som en personlighet inte kan delas kan den ej heller skapas genom sammanskott. Därför kan varken staten eller något annat kollektiv vara en personlighet. Samvetet fattas.

Samvetsfrihetens princip leder därför till att staten med alla sina maktresurser måste vika för en människas övertygelse, när denna grundas på samvetets pliktbud. Det är emellertid uppenbart, att den enskilde medborgaren i en dylik konflikt med staten endast kan sätta in sin egen person i strängt slutet mening, och att ståndpunkten inte kan få rikta sig emot andra. Även med denna begränsning uppstår här en intressekollision, som aldrig kan få en för båda parter rationell lösning. Den ene måste vika — och den som i detta fall bör vika är staten.

Naturligtvis kan man säga, att om tillräckligt många samtidigt åberopade sin personliga suveränitet gentemot staten, skulle denna upphöra att finnas till. Härpå kan å andra sidan svaras, att om staten är i konflikt med flertalets innersta övertygelse, bör den inte finnas till ... I övrigt innebär denna princip i sin praktiska tillämpning helt allmänt att *staten skall respektera individens frihet så långt denna inte inkräktar på andras lika rätt till frihet* (min understrykning). Statens uppgift är ju att skapa den ordning, som ger de enskilda människorna bästa möjliga syntes av trygghet och frihet."

Jag har citerat Waldemar Svensson så pass utförligt därför att det han här skrev för över trettio år sedan synes mig ge helt centrala utgångspunkter för den liberala synen på förhållandet mellan makten och individen:

● *Varje individ är en personlighet med absolut värdighet, med eget samvete och ansvar för sina handlingar.* "Liberalismen förbjuder oss att våldföra oss på varandras personligheter. Den inbjuder oss till att främja varandras andliga växt. Den fostrar oss till avspändhet inför mötet med åsikter som vi ogillar, utan att ta ifrån oss vår iver att övertyga. Den ger oss glädje över att det finns så många sätt att uttrycka livet." (Hans Schöier i programboken "Låt fler forma framtiden")

● *Ingen statsmakt och inget annat kollektiv kan tilläggas egen metafysisk innebörd. De är värdefulla om, och endast om, de fullgör uppgifter som är till godo för enskilda individer utan att skada andra individers personliga suveränitet.* "Staten, de politiska institutionerna", står det i Folkpartiets partiprogram från 1972, "är ett instrument som används för preciserade uppgifter i samhället". I detta synsätt skiljer sig liberalismen fundamentalt från både tanketraditionen från Hegel/Marx och från den traditionellt konservativa synen på staten och andra kollektiv som organismer. Den senare har Erik Hjalmar Linder beskrivit på följande sätt (i boken "Levande liberalism"): "Högern vårdar sedan gammalt ett arv av ämbetsmannaerfarenhet, den styrandes eller de styrandes upplevelse av att 'klara skutan'. Att stå vid rodet, att dirigera en helhet, att ständigt tänka på vart det bär hän för en nation, en institution, ett företag, att tala för högre intressen för vilka den enskilde måste vika ligger nära till hands för den högerorienterade."

Waldemar Svensson summerade i en tidningsartikel 1969 den liberala grundhållningen på följande sätt: "Varje människa har rätt till sitt eget liv och detta livs utveckling. Hon får inte betraktas som ett medel, inte som byggnadsmaterial i en samhällsordning enligt på förhand uppgjorda ritningar, inte värderas efter sin ändamålsenlighet och sitt därav betingade värde. En människa har inte värde utan värdighet."

● *En människa kan inte fullödigt beskrivas genom sina roller.* Detta är ett misstag som ofta begås i den allmänna debatten. Intressepartier har intresse av att framställa människan som definierad via någon viss roll: "arbetare", "löntagare", "jordbrukare", "småföretagare", "pensionär".

Men en människas personlighet är något oändligt mycket större än någon av hennes roller, ja t o m än summan av hennes roller. Den är dessutom *unik* för varje människa, medan sättet att tala och tänka i grupper bygger på rakt motsatt föreställning, nämligen att ett stort antal människor kan räknas samman som i stort sett lika.

Inom den vetenskapsteori som i dag är allmänt erkänd och tillämpad av olika discipliner gäller grundprincipen om ”metodologisk individualism”. Den innebär enkelt uttryckt att vetenskapliga förklaringar ytterst alltid måste kunna återföras till individers handlingar, egenskaper och kalkyler — aldrig får stanna vid metafysiska påståenden om grupper frikopplade från de människor som ingår i dem.

På motsvarande sätt har liberalismen en *normativ individualism*: varje åtgärd måste provas mot hur den påverkar individen som personlighet, hennes rätt till sitt liv, hennes frihetsfär, hennes möjligheter till samvets- och därmed ansvarsbestämt handlande.

Termer som ”löntagare”, ”pensionärer”, ”arbetsgivare” kan ibland vara användbara *analytiska kategorier*, instrument vi kan nyttja som forskare, politiker eller samhällsdebattörer för att förenklat försöka beskriva vissa viktiga egenskaper och relationer i ett samhälle. Robert Merton och andra stora samhällsvetare har visat hur sådana ”sociala konstruktioner”, tolkningsramar, av verkligheten kommer till och därefter präglar sållning och tolkning av information.

Men lika väl som man kan välja att betrakta samhället ur *ett* perspektiv, t ex löntagare/arbetsgivare, kan man välja att göra det ur *ett annat* perspektiv, t ex sparare/lånare eller troende/icketroende eller lycklig barndom/olycklig barndom. Varje sådant perspektiv ger *aspekter* på verkligheten men *är* inte verkligheten.

Alltför ofta har även liberaler fallit i den fälla som särskilt socialister brukar gillra, att istället för att tala och tänka om individen och personligheten börja betrakta gruppen som om den hade enhetliga och mänskliga egenskaper, fristående från de individer som ingår i den, och som om enskilda människor kunde definieras via någon enstaka gruppstillhörighet.

I själva verket faller den socialistiska grupp- och klassdefinieringen av människan samman när seriösa socialister själva möter verkligheten. ”Jag är inte bara blind”, svarade Bengt Lindqvist när journalister intervjuade honom i samband med att han tillträdde som minister med ansvar för bl a handikappfrågorna,

”jag är också make, far, morfar, trafikant, skattebetalare och mycket annat”.

Marxisten och sociologidocenten Göran Ahrne skrev häromåret en hel bok om hur svårt han upplevde det vara att i vardagen finna de enkla rollmotsättningar — arbetsköpare mot arbetsvärdare — som den marxistiska teorin föreskrev (”Vardagsverklighet och struktur” 1981). ”Lönekampen är betydelselös eller fungerar inte”, utropar Ahrne förtvivlat, ”Människorna är bilister, fotgängare, föräldrar (småbarnsföräldrar och tonårsföräldrar), konsumenter, villaägare, hyresgäster, lönearbetare, turister, studenter, vuxenstuderande, handikappade, pensionärer, barn, kvinnor, hundägare, marginalväljare, skattebetalare, grannar, kommuninnevånare, sjukförsäkringstagare. En vanlig enkel människa är mycket av detta på en gång. Man är både bilägare, fotgängare, småbarnsförälder, lönearbetare, skattebetalare, kommuninnevånare på en gång. Det finns organisationer som strider om din själ. Motormännens riksförbund strider mot Trafiksäkerhetsverket. Skattebetalarnas förening slåss mot löntagarorganisationerna. Och man kan vara anställd av staten och ha barnen på daghem och ha en pappa som är småföretagare och själv bo i villa. Man kämpar mot sig själv.”

Det är inte lätt att vara marxist och försöka få en sådan verklighet att stämma med tesen att *en* organisationsprincip definierar allt.

Klassisk är den marxistiske författaren Göran Palms överraskning, när han under ett år arbetade på LM Ericsson, över att arbetarna var personligheter. I boken ”Ett år på LM” (1972) beskriver Göran Palm denna sin överraskning ~~vid mötet~~ med verklighetens arbetare: ”Åsiktssplittringen är knappast mindre än lönesplittringen. Är varje ansikte särpräglat är också varje tonfall särpräglat ... Även de hårdast pressade ackordsarbetarna tycks enständigt vägra att ge upp sin personliga eller nationella egenart och låta sig planslipas.

Arbetarna är alltså lika olika varandra som andra människor?

Svar ja. Det märkliga är bara att man kan förvåna sig över detta lika glädjande som självklara faktum. Jag vet och du vet att varje arbetare är en individ, för detta säger oss det enklaste bondförstånd, men trots denna vetskap går en av oss omkring på LM och förvånar sig över de konkreta olikheter, värderingsskillnader, avvikelser och egenheter som rimligtvis följer av detta faktum att varje arbetare är en individ ... Jag var förmodligen ett offer för marxistiskt schablontänkande. Läser man revolutionär litteratur utan att samtidigt träffa några konkreta arbetare ser man till slut Arbetarklassen så eldande tydligt framför sig att arbetarna förinner.”

Öran Palms beskrivning av hur politiker och ombudsmän särskilt i valtider ”pejlat stämningarna” är kostlig — och tankeväckande även för en liberal partiledning: ”Ombudsmän och politiker som gör anspråk på att ha god kontakt med arbetsplatsernas folk använder påfallande ofta två uttryck: ’gubbarna säger’ och ’stämningen på arbetsplatsen’. Har de inte just varit ut på en industri och hört ’vad gubbarna säger’ är de just på väg till en annan industri för att ’pejla stämningen på arbetsplatsen’. Imponerad av denna jargong beslöt jag mig för att göra sammalunda på LM: höra vad gubbarna säger och pejla stämningen på arbetsplatsen. Men detta visade sig vara mycket svårt. Vad ’gubbarna’ sa berodde i högsta grad på vilka gubbar jag frågade, det berodde på ’gubbarnas’ partifärg, ålder, nationalitet, humör och mycket annat. Inte minst berodde det på ’gubbarnas’ kön. På LM fanns nästan lika många meningar som det fanns anställda och åsikterna uttalades dagligen på minst tio språk och på minst lika många dialekter ... Arbetarna på LM är inget grått kollektiv utan en brokig samling individer där ingen är den andre lik. Industrijön är inte bara pressande och enformig utan också mänsklig h socialt rik.”

Personlighetsprincipen — insikten att varje individ har en unik personlighet och har förmåga att själv tänka och handla med eget förnuft och samvete — är liberalismens alternativ till andra ideologiers grupptänkande och benägenhet att reducera individen till redskap för Staten, Kyrkan, Nationen, Klassen eller andra självförhärlikande och mytbärande kollektiv.

2. Bara individer har livsmål. Denna liberala uppfattning är nära förbunden med hävdandet av personlighetsprincipen. Den har viktiga praktiska följder. Den gör liberalismen *antiutopisk*. Det ingår inte i statens uppgift att ställa upp mål för något framtida lyckorike. Det är individerna själva som har att bestämma sina livsmål och livsvägar. Både målen och vägarna kan dessutom förändras över tid beroende bland annat på vilka nya möjligheter som skapas.

Liberalismen är en ideologi för *ständig förändring*. Det stillastående, slutgiltiga, samhället är en omöjlig tanke. Om den vore möjlig vore den olidlig. De ungdomar, om inte andra, som levde i ett sådant samhälles lyckotristess skulle känna ett behov av att spränga det. I varje levande människa finns en drift till uppbrott, att tänja sina gränser, vinna nya vyer och möjligheter.

Staten kan och bör göra insatser för att livsmöjligheterna skall bli giltiga för fler än några få. Ekonomiska och andra hinder bör så långt möjligt undanröjas för människor att sträva mot sina drömmar, ta vara på sin inneboende skaparkraft. Men när staten gör detta, via demokratiskt kontrollerade institutioner, måste de ämbetsmän eller politiker som hanterar dess instrument enligt liberal uppfattning hela tiden hålla i minnet vad som är uppgiften: att öka enskilda människors praktiska livsmöjligheter. Staten bör inte träda över gränsen och ta nästa steg: att i den enskildes ställe bestämma hur han eller hon skall *använda* dessa möjligheter. Det sker till exempel när statsmakten inte bara ger var och en ekonomiska möjligheter att efterfråga en god sjukvård utan dessutom föreskriver vilken läkare man skall gå till.

Hos både socialismen och konservatismen finns en benägenhet att i individens ställe bestämma hans livsmål och livsvägar. Hos konservatismen har det ofta gällt att staten skall styra privatbeteendet eller uppträda övermyndigt mot människor i sociala svårigheter.

Liberalismen måste däremot envetet hålla fast vid att varje enskild individ har rätt att själv välja livsmål och livsvägar (vilket inte utesluter utan tvärtom förutsätter desto mer av samvetsbestämmdhet och etik i ett samhälle; *etik är den direkta motsatsen till dekret*).

”På grund av människans olikhet känner var och en sig bäst själv; det är här inte fråga om likhet utan om likvärdig säregenhet”, summerar Carl-Johan Westholm sin beskrivning av John Stuart Mills människosyn i avhandlingen ”Ratio och universalitet” (1976). Varje människa är lika i den meningen att hon är lika unik som alla andra.

3. Humanismen. Humanismen innebär en orubblig respekt för varje människas värdighet och en omedelbar kontakt med själva livet. Människor får inte offras nu till förmån för en elits planriktning för framtiden. Inget mål i samhällsbyggandet är så högt att det berättigar medel som förtrycker och lemlästar. Varje människa som kan räddas till liv skall räddas, även om cynikern kan säga att tusen andra ändå hinner dö.

Erik Hjalmar Linder skriver om humanismen i ”Levande liberalism”: ”För den liberala vänstern i Sverige torde det alltså vara självklart att politik skall grundas på humanitet och att humaniteten inte får förlora sin omedelbara kontakt med livet. Det är en form av kärleken till nästan ... Kontakten med lidande, förtryckta eller orättvist behandlade människor, det vill säga med verkligheten, kan göra tjänst även på ett annat sätt, nämligen för att förhindra dogmatisk enögdhet, att korrigera teorier och samhällsritningar.”

På motsvarande sätt pläderar den store liberala filosofen Karl Popper i boken ”Det öppna samhället och dess fiender” för en reformteknik som mera tar sikte på att undanröja olycka än på att försöka skapa lycka, på att angripa ”ilfare” mer än att uppnå ”welfare”. ”Den politiker som använder sig av denna metod är medveten om att fullkomlighet, om det överhuvud taget går att nå, är långt borta och att varje generation människor, och således även den som lever nu, har en fordran: kanske inte riktigt en fordran på att bli lycklig, eftersom det inte finns något institutionellt sätt att göra människor lyckliga, men en fordran på att inte bli olycklig, om det går att undvika. De har en fordran på att få all tänkbar hjälp om de lider. Den som förfar så kommer således att använda metoden att uppsöka och bekämpa samhällets störs-

ta och mest brådskande orättvisor istället för att söka efter och kämpa för dess yttersta goda.”

Denna skillnad är långtifrån bara språklig eller filosofisk. Den som med makten som vapen, planritningen i handen och fanatism i övertygelsen kämpar för att förverkliga det yttersta goda kommer i själva verket att med sin brist på tolerans, människokänsla och verklighetssinne åstadkomma motsatsen: en oacceptabel ökning av mänskligt lidande.

Distinktionen mellan ”ilfare” och ”welfare” visar på en nödvändig komplettering till tesen om varje människas unika personlighet. Visserligen är alla människor olika och bör ha rätt att välja olika livsmål och livsvägar. Men vi är samtidigt alla lika i åtminstone ett grundläggande avseende: alla människor, oavsett var vi bor och hur vi är, känner smärtan av tortyr, mattheten av hunger, desperationen när ens barn lider.

En levande humanism förutsätter en levande fantasi, en förmåga att sätta sig in i en lidande medmänniskas situation och föreställa sig hur det skulle vara om jag var hon och hon var jag.

Denna förmåga är självfallet inte förbehållen liberaler. Vad liberalismen dock kan göra är att skärpa fokuseringen på medmänniskors lidande, att lyfta fram humaniteten när andra kommer med sina planritningar för framtida lyckosamhällen.

4. Toleransens princip. Även denna följer av respekten för varje människas inre suveränitet. ”Man har aldrig så rätt att man har rätt att tysta andra”, som Hans Schöier formulerat det i yttrandefrihetsutredningen.

I sitt bidrag ”Det fria sinnet” till en bok om folkrörelserna häromåret har Hans Schöier gett den bästa och mest koncentrerade framställning som finns av den liberala toleransprincipen:

”Inte sällan dyker det upp ett missförstånd om innehållet i toleransens princip. Den som missförstår föreställer sig att den som är tolerant egentligen inte bryr sig om vare sig sina egna uppfattningar eller andras. Tolerans blir då lika med hållningslöshet. Men tolerans är motsatsen.

Toleransen innebär att man har förtroende för sina egna argument och respekt för människor som man vill försöka övertyga. Är man fanatiker har man ingetdera — man argumenterar då förtvivlat med sig själv under nedmanglandet av andra.

I denna till synes enkla fråga — om toleransens innebörd — avgörs yttrandefrihetens öde. Det handlar om människosyn, om debattens villkor och om valet mellan det öppna och det slutna samhället.

Hur överför vi värderingar, normer och åsikter till varann? Mycket talar för att vi förmedlar de grundläggande förhållningssätten snarare genom våra liv än genom våra argument, vilket inte hindrar att också argumenten finns med bland uttrycksmedlen. Men vi måste bestämma oss: vill vi ha människor som under fri inre växt tillägnar sig en hållning eller människor som utifrån pådyvlas eller disciplineras till en beteendeprofil med osäker inre täckning? Bestämmer vi oss för det förra bestämmer vi oss för toleransens princip.”

5. Nej till det totalitära. ”I den totalitära staten är friheten liktydig med den passionerade anslutningen till det härskande samhällsidealet”, skrev Yngve Larsson — då borgarråd i Stockholm — i en lysande och fortfarande giltig inledning till boken ”Socialliberal samhällssyn” 1948.

Liberalismen avvisar med oerhörd skärpa den totalitära staten. ”Liberalismen sätter inte likhetstecken mellan stat och samhälle”, stod det i 1972 års liberala partiprogram. ”Statsmakten får inte ta hand om hela samhällslivet. Då blir den totalitär. Samhället är den mänskliga gemenskapen. Att försvara samhället mot staten är att hävda det mänskliga och individuella gentemot det byråkratiskt reglementerade.”

I det icke-totalitära, det liberala, samhället finns stora livssfärer som staten och andra myndiga kollektiv inte lägger sig i.

”Den politiker som lovar att göra oss lyckliga är en bluff eller en galning”, skriver Hans Schöier i ”Låt fler forma framtid”.

”Idealet att göra folket lyckligt är kanske det mest farliga bland alla politiska ideal”, konstaterar Karl Popper i ”Det öppna samhället och dess fiender”. ”Det leder oavbrutet till en strävan att påtvinga andra vår ’högre’ värdeskala för att få dem att inse det, som för oss förefaller att vara av störst betydelse för deras lycka, till målsättning att, så att säga, frälsa deras själar ... *Försöket att inrätta himmelriket på jorden leder ofelbart till helvetet.* (min understrykning) Det leder till intolerans. Det leder till religionskrig och till själarnas frälsning genom inkquisition. Och detta grundas, tror jag, på en total missuppfattning av våra moraliska skyldigheter. Det är vår plikt att hjälpa dem som behöver hjälp. Men det kan inte vara vår plikt att göra andra lyckliga, eftersom deras lycka inte är beroende av oss och eftersom det endast allt för ofta skulle innebära att bryta integriteten för dem som vi omfattar med sådana kärleksfulla avsikter.”

”Ett verkligt demokratiskt samhälle tillerkänner människorna rätten att ha en gåta och tror sig icke veta vad som är deras innersta önskningar”, skriver Lars Gustafsson i den brevväxling med Per Ahlmark som redovisats i boken ”Frihet och fruktan” (1985).

6. Behärskad optimism om människan. Liberalismen kan definieras som misantropi plus hopp, skriver professor Ralf Dahrendorf i den betydelsefulla boken ”Life Chances” (1979). ”Faith in the strength and the right of the individual, tempered by doubt in the perfection of things human.”

Per Ahlmark uttryckte motsvarande tankegång så här i ett riksdagsanförande 1971: ”Den liberala människosynen är en blandning av optimism och pessimism. Den är optimistisk på detta sätt: Ge människor makt, inflytande och insyn, och Du frigör fonder av energi, idealitet och ansvarskänsla. Sprid makten till de många, ty då ökar solidaritet och arbetsglädje. Därför skall samhället bygga på demokrati, offentlighet och frihet.

Den är pessimistisk på ett annat sätt: Ge en människa mycket makt, och han eller hon missbrukar den. Ge en grupp människor ett okontrollerat inflytande, och gruppen korrumpas. Ge en in-

stitution befogenheter som inte balanseras, och den förvandlas snabbt till ett organ för maktfullkomlighet och i värsta fall förtryck. Därför skall samhället bygga på maktbalans, på kontroller av institutioner och makthavare, på decentralisering och på allmänhetens insyn.”

En central anledning till att liberalismen förordar såväl demokrati som marknadsekonomi framför alternativa system är att de *inte* förutsätter perfekta, altruistiska personligheter utan kan fungera hyggligt ändå, genom mångfald och genom mekanismer för kontroll och korrigering. Kravet att vinna konsumenternas gunst och nå lönsamhet på marknaden är en sådan korrigeringsmekanism, väljarnas dom på valdagen en annan.

”På mig verkar det vara vansinne”, skriver Karl Popper, ”att grunda alla våra politiska strävanden på den svaga förhoppningen om att vi skall lyckas skaffa fram utmärkta eller ens kompetenta styresmän ... Vi bör alltid vara beredda på de sämsta ledarna, medan vi alltid bör sträva efter att skaffa de bästa.”

”Det är liberalismens gamla roll och styrka”, konstaterar Erik Hjalmar Linder i ”Levande liberalism”, ”att diskutera maktfördelning och maktmissbruk, att genomskåda den fördumning och förhärdelse som okontrollerad makt framkallar hos sina utövare, att veta något om metoderna för den fortlöpande kontroll och offentliga kritik som makthavare måste underkastas. Liberalismen vet sedan sin ursprungsdag att inte ens de största idealister, inte ens asketer och helgon, kan undgå självöverskattning och självbedrägerier den dag de försetts med makt. Den känner och ser att både den helige Franciscus och Che Guevara skulle kunna korrumpas om de måste undvara stödjande kontroll från revisorer, opposition och offentlig kritik.”

”Maktens möjligheter ligger på det individuella planet, dess faror i den kollektiva styrkan”, konstaterar Olle Wästberg i boken ”Låt fler forma framtiden” (1980), den bok som inledde arbetet med det nu gällande partiprogrammet för Folkpartiet. Den iakttagelsen för direkt över till nästa punkt.

7. Kollektivets moral är inte högre än individernas. Författaren P O Enqvist, själv tydligt deklarerad socialdemokrat, skrev på Expressens kultursida vintern 84/85 en betydelsefull artikel om hur man inom socialdemokratin tenderar att se på förhållandet mellan den enskildes moral och statens.

Underförstått utgår tänkandet ifrån, menar Enqvist, att den fritt handlande människan är snävt egoistisk. ”Släpp människan fri och hon blir ett vilddjur i samhällets djungel. Fri är hon fruktansvärd, en tiger som förtär de svaga och små, och bara tar till vara sina egna intressen. Får hon en chans att främja sina egna intressen tar hon den, även om det innebär destruktivitet, och död.”

Men det finns en räddning. Det är möjligt att korrigera denna onda människa. Ledarna för staten och de stora organisationerna kan genom statlig reglering och kollektiv handling ”av dessa onda människor skapa ett gott samhälle.”

Denna grundattityd är alltså rakt motsatt den liberala jag beskriver ovan. Här ligger maktens faror på det individuella planet dess möjligheter på det kollektiva.

Karl Popper genomför i ”Det öppna samhället och dess fiender” en mycket läsvärd och effektiv andlig avrättning av de läror, till vilka både socialismen och den klassiska konservatismen hör, som hävdar att staten står för någon moral som är överlägsen individernas i ett samhälle:

”För det första vill de göra staten till föremål för dyrkan. Ur vår synvinkel har vi ingenting att invända mot denna önskan. Det är ett religiöst problem, och statsdyrkarna måste själva lösa problemet med hur de skall förlika sin tro med sina andra religiösa trosföreställningar, t ex Guds första bud.

Det andra kravet är politiskt. I praktiken skulle kravet helt enkelt innebära att statens ämbetsmän sysslade med medborgarnas moral, och att de använde sin makt inte så mycket för att beskydda medborgarnas frihet som för att kontrollera deras moraliska liv. Med andra ord innebär det kravet att lagens område, dvs de nor-

mer som upprätthålls av staten, borde ökas på bekostnad av den verkliga moralens område, dvs de normer som inte upprätthålls av staten utan av våra egna moralbeslut — av vårt samvete. Ett sådant krav eller förslag kan bli föremål för rationell diskussion och mot det kan sägas att de som ställer sådana krav tydligen inte inser att det skulle innebära slutet för individens moraliska ansvar och att det inte skulle förbättra, utan förstöra moralen.

Det skulle ersätta personligt ansvar med tribalistiska tabun och individens totalitära ansvarslöshet. Mot hela denna inställning måste individualisten hävda att statens moral (om det finns något sådant) brukar vara avsevärt lägre än den genomsnittlige medborgarens och därför är det mycket mer eftersträvanvärt att statens moral kontrolleras av medborgarna än tvärtom. *Vad vi behöver och vad vi vill är att politiken blir moralisk och inte att moralen blir politisk.* (min understrykning)

John Stuart Mill har i samma ämne konstaterat: "En stat som krymper sina människor för att de skall bli fogliga instrument, det må vara för gagneliga syften, skall finna att med små människor kan ingenting stort uträttas."

Alexis de Toqueville varnade i sin berömda bok om Förenade Staterna för en stat, om än demokratisk, som övertagit medborgarnas ansvar för sig själva och för sitt samhälle. I en sådan stat blir människorna endast upptagna av privatlivets problem och sina egna lidelser: "Var och en är liksom främmande för alla de andra. I förhållande till sina medmänniskor står han vid deras sida, men ser dem inte; han rör vid dem, men förnimmer dem inte som levande ... över denna människomassa reser sig en oerhörd makt som åtar sig att ensam sörja för dess behov och vaka över dess öde. Denna makt är absolut, minutiöst noggrann och fungerar med fullkomlig regelbundenhet; den är också förutseende och mild ... Den tycker om att medborgarna njuter av livet — förutsett att de inte tänker på annat än att njuta. Den arbetar gärna för deras lycka, men vill vara denna lyckas smed och ende domare ...".

Denna och liknande farhågor kan tyckas överdrivna, men de beskriver en mekanism som har empirisk giltighet. Intressant är att denna uppmärksamhets alltmer på senare år.

En huvudtes i sociologen och vetenskapsfilosofen Lorentz Lyttkens viktiga bok "Den disciplinerade människan" är just att ett professionellt skikt av "hjälpare" övertagit mycket av de enskilda individernas ansvar och krav på etisk hållning och handling.

Utvärderingen av gasolyckan i Karlskoga visade att innevånarna förhöll sig förvånansvärt lugna. Men utvärderarna drar en negativ slutsats av detta: det rörde sig om en inlärd passivitet; alla utgick ifrån att de själva ingenting skulle göra utan att "samhällets räddningstjänst" skulle lösa alla problem.

John-Olle Persson och Hans Haste ägnar ett huvudkapitel i sin självkritiska bok "Förnyelse i folkhemmet" (1984) åt samma fråga. De utgår från en novell av Birger Norman där denne skildrar två män som en sommarkväll sitter på en skärgårdsbrygga: "mannen som gästar vännen uppfattar rop ute till havs. Han undrar om någon kanske är i sjönöd. Värden försäkrar honom att han inte behöver hysa oro eftersom det finns en väl fungerande räddningstjänst. Medan den nödställdes rop fortsätter, växlar de båda männen korta repliker om hur bra det ändå är att samhället tar hand om sådana här uppgifter:

- Det är skönt att sånt där kan organiseras.
- Dom enskilda aktionerna är aldrig mycket att lita på.
- Dom blir ju lite tillfälliga.
- Det blir lite för smått. Leder ingenstans.
- Punktinsatser.

Medan detta tankeutbyte pågår, tystnar ropen. Männen förmodar att sjöräddningen har hunnit fram. De går in i stugvärmén, till den väntande middagen, och stänger dörren om sig."

Detta handlar om den förtunning av den enskildes moral och handlingsförmåga som kan följa av att han berövas ansvar och handlingsförväntan. Omvänt finns omfattande forskning som

visar hur lätt kollektivt handlande kommer att avvika från de höga ideal som dess tillskyndare hävdar att det har.

- Statsvetare och nationalekonomer har visat att en starkt interventionistisk statsmakt istället för att hävda allmänintresset kommer att utsättas för en dragkamp mellan organiserade sårintressen om vem som skall dra mest nytta av dess beslut.

- Psykologisk forskning har visat att grupper tenderar att ta mer riskabla beslut än enskilda individer, bl a därför att personer som deltar som en del i ett kollektivt beslutsfattande känner mindre personligt ansvar för hur t ex ekonomiska medel används än de skulle göra med sina egna medel (för en kortfattad beskrivning av detta så kallade *riskskiftfenomenet*, se t ex docent Henry Montgomerys uppsats i Tarschys, red., "Vem håller i rodret?")

- Forskning om gruppdynamik har visat att det lätt uppkommer en stark tendens till "Group Think" (se Irving Janis bok "Victims of Group Think"), som medför farliga perspektivförskjutningar och en snedvridande sällning och tolkning av information.

- Studier av mobbning och av vad som hände i Nazi-Tyskland visar också, att det i grupper som agerar kollektivt kan uppkomma en väldig kraft utan att den enskilde individ som ingår i massan tycker sig ha bidragit nämnvärt till denna kraft och därmed ha något större ansvar för vad den gör (se t ex överläkare Peter-Paul Heinemanns böcker om mobbning, i vilka detta är en huvudslutsats). Elias Canetti har det här fenomenet som huvudämne för sin senaste bok "Massa och makt": "Jag blev en del av massan, jag gick fullständigt upp i den, jag kände inte den minsta ovilja mot vad den tog sig för ...".

✓ I kollektiva rörelser är individer beredda att begå handlingar som de aldrig skulle utföra ensamma med sitt samvete.

Vad allt det här mynnar ut i är en stark liberal varning mot att betrakta det kollektiva handlandet, den kollektiva moralen, som överlägsen den individuella och att tro att egoistiska individer med farlig moral skulle åstadkomma beslut och handlingar med högre moralisk halt när de sluter sig samman kollektivt.

Däremot kan slutsatsen *inte* blir en rekommendation att säga nej till allt kollektivt beslutsfattande. Av insikten att människan har både ljusa och mörka sidor, bär på både skapande och destruktiva krafter, följer tvärtom en liberal strävan att skapa sådana spelregler och en sådan samhällsorganisation att det goda handlandet främjas och det dåliga motverkas hos individerna. "Det finns stora olikheter mellan människor", konstaterar docent Kurt Samuelsson i sin betydelsefulla bok "Manifest för välfärd" (1982), "Men de — eller det absoluta flertalet av dem — är lika på ett avgörande sätt. De påverkas gynnsamt av gynnsamma omständigheter och ogynnsamt av ogynnsamma ... Samhället bör därför organiseras så att det befrämjar de bättre sidorna hos människorna och motverkar de sämre."

Vad en sådan samhällsorganisation konkret innebär är givetvis en fråga öppen för analys och diskussion. Men uppenbart, från liberala utgångspunkter, är att den måste innefatta ett stort mått av utrymme för och stimulans till människor att ta ett personligt ansvar och handla samvetsbestämt.

8. Individualism är inte detsamma som egoism. Att sätta likhetstecken mellan individualism och egoism är ett klassiskt socialistiskt (och konservativt!) felslut i angrepp på liberalismen. Det är ett felslut *empiriskt*: benägenheten att ta praktiskt ansvar för sin nästa växer normalt med det faktiska ansvar som individen ges. Det är ett felslut *filosofiskt*: individualism och egoism är ett falskt motsatspar.

Som Karl Popper pedagogiskt visar gäller:

Individualism är motsatsen till **kollektivism**.

Egoism är motsatsen till **altruism**.

Det är lätt att konkret visa att det förhåller sig så. Ett kollektivt handlande kan som alla vet vara egoistiskt (intresseorganisationer agerar ju definitionsmässigt för den egna gruppens intressen). Likaså kan ett individuellt handlande vara altruistiskt. Man kan därför inte identifiera all altruism med kollektivism och all individualism med egoism.

Det finns enligt Popper ingen annan tanke som haft så stor betydelse för människans moraliska utveckling som just tanken att man kan och bör förena individualism med altruism ("älska din nästa" står det i bibeln, inte "älska din stam"). Med Kant: "erkänn alltid att människor är självändamål, och använd dem inte bara som medel för att uppnå dina mål".

Det är ett märkligt antagande att individer som rekryterats till en kollektiv organisation med skälet att hävda sina egna intressen ulle bli altruistiska i sin organiserade form.

I boken om Per Albin Hansson citerar Anders Isaksson bl a ett tal som Per Albin höll i Malmö den 2 juli 1911: "Se på vår egen rörelse, det har för huvudmassan icke varit och är icke heller något starkt känt behov att slåss för sanning och rätt, för idéer, utan det är arbetarklassens ekonomiska behov och intressen som är det huvudsakliga samlande och drivande. Och det är för dem vi kämpa, fackligt, kooperativt och politiskt. Det är också de (intressena) som bestämma vår rättsuppfattning. Vad som för oss är sant och rätt blir rättvisa och sanning i den mån det kan gagna och befordra arbetarklassens intressen."

Det finns anledning tro att Per Albin i marxistiskt nit underskattade rättvise- och demokratiidéernas betydelse för den framflyttande arbetarrörelsen. Men om han hade haft rätt om intresset som det enda avgörande: av vilket skäl skulle man i så fall förvänta att samma intresserörelse skulle bry sig om andra eftersatta när väl den egna gruppen fått det bättre?

I den utsträckning en politisk rörelse åberopar sig uteslutande eller huvudsakligen på en grupps egenintresse har den en svag position när den kritiserar andra för att hävda egoism.

Den har då också en dålig grund för att själv agera oegennyttigt när den kommer till makten.

När liberalismen kritiserar för att hävda egoismen gäller det ofta inslagen av konkurrens och egenintresse i det ekonomiska system, marknadsekonomin, som liberalismen förespråkar. Denna fråga skulle kräva en analys som går långt utöver utrymmet för det här papperet. Kort kan dock konstateras:

● För det första att alternativet till marknadsekonomin för att lösa de samordnings- och distributionsproblem som alltid finns i en någorlunda avancerad ekonomi är en central planläggning som erfarenhetsmässigt visat sig inte gå att förena med politisk demokrati och som visat sig leda till Nomenklatura.

● För det andra att de antaganden som ligger under den marknadsekonomiska teorin i det mesta är antaganden om *rationalitet*, mer än om egoism (att konsumenterna kan rangordna sina preferenser, att transitivitet råder så att den som föredrar a framför b och b framför c också föredrar a framför c, och att individen föredrar mer framför mindre som resultat av en given insats av resurser).

● För det tredje att marknadsekonomin inte säger något om *till vad* individen använder resultatet av sin möda (den ekonomiska teorin ersätter över huvud taget inte behovet av etik och livsmål).

● För det fjärde att konkurrens om konsumenternas gunst ger viktiga korrigeringsmekanismer gentemot tendenser till självförhärligande produktionssystem jämfört med monopol och att den förändringskraft som ligger i marknadsekonomin av många människor också upplevs som mer stimulerande och utvecklande än planhushållningens statiska samhälle.

● För det femte att kampen att med goda prestationer nå framgång hos konsumenterna skärper sinnet och kvaliteten på insatsen men inte förutsätter att man i någon fysisk och mänsklig mening skadar andra. Det demokratiska system som kan förena med marknadsekonomin, och i längden bara med den, ger dessutom alternativa vägar att ingripa mot och korrigera skadliga sidoverkningar, vilket inte på motsvarande sätt är fallet med det auktoritära planhushållningssystemet (jfr miljödebatten i Tjeckoslovakien och Sovjet med den i Tyskland och Sverige).

● För det sjätte att kraften i marknadsekonomin ger större resurser som bl a med hjälp av det politiska systemet kan användas för att ge bättre levnadsvillkor åt människor i svåra levnadsomständigheter än om dessa resurser inte skapades (att skillnaden

inte är liten illustreras av det förhållandet att på de tre procent av den totala åkerarealen i Sovjetunionen som ligger i privata händer och för vars användning det finns privata incitament produceras ca 26 procent av den samlade livsmedelsproduktionens värde).

Erfarenheten visar dessutom att den som i sitt politiska handlande bygger på en falsk uppfattning om hur människorna *borde* vara — och inte på en realistisk uppfattning om hur de faktiskt *är* — i praktiken landar i förtryck. När individerna visar sig icke beredda att bortse från vad som ter sig rationellt för dem själva och deras familjer — bland annat ekonomiskt — kommer de makt-havare som anser sig företräda någon hög princip att antingen tvingas överge sin idé eller ingripa med våldsmakt för att hävda den. Tyvärr brukar den politiska dynamiken oftast leda till den senare slutsatsen.

9. Den skapande människan. Vad socialister nästan alltid bortser ifrån är att människan rymmer möjligheter till skapande. Vi är inte hänvisade bara till att fördela de resurser som finns tillgängliga i ett visst ögonblick eller att slåss om makten i existerande fabriker. Nya resurser kan skapas. Nya företag kan startas. Ny teknik kan uppfinnas. Nya livsmöjligheter, som ingen i dag har en aning om, kan tillföras.

”Frihetens grundval är idén om växt”. skriver L T Hobhouse i sin klassiska bok från 1911 om ”Liberalismen”. Liberalismen tilltror människan att kunna växa och skapa, om hon får rätt betingelser. ”En människa skall definieras inte bara genom vad hon har varit utan lika mycket genom vad hon kan bli”, som Gunnar Heleén uttryckte det en gång.

Denna liberala uppfattning har inte på något sätt sin giltighet begränsad till ”de starka”. Den gäller i synnerlig grad inom det som brukar kallas ”människovården”. Som det uttrycktes i 1982 års folkpartiprogram: ”Den sociala omvårdnaden måste präglas av en stark känsla för den enskildes integritet, egenart och inre resurser. Människor får inte bara bli föremål för åtgärder. Man kan pressa ned en människa genom att kräva för mycket. Man kan hämma henne genom att inte ställa krav som svarar mot förmågan.”

Den ledande socialdemokratiska idédebattören och forskaren Jan Lindhagen har därför bara i huvudsak rätt när han i en krönika i Dagens Nyheter den 14 oktober 1985 skriver: ”Sällan kommenterad, men notervärd, är socialismens traditionella oförmåga att hantera frågan om ’den skapande människan’, där liberalismen visserligen kan färgas av ett social-darwinistiskt synsätt, men likväl är uppfordrande.”

Tron på människans möjligheter till, och behov av, skapande och växt har legat bakom mycket av liberalismens engagemang för utbildning. Den borde leda till en hård kritik från dagens liberala parti mot den tes som drivs från skolöverstyrelsen att ungdomar inte skall visas på nya horisonter och nya kunskaper utan skolan bygga bara på de erfarenheter eleverna redan har (se SÖ:s förslag till ny läroplan för samhällskunskap i gymnasiet och skrivelse till regeringen om svenskundervisningen på grundskolans högstadium).

Liberalismen är ständigt upptagen av hur individen skall ges stimulanser och ett bra klimat för skapande, initiativ, växande. Denna strävan har två grunder:

- Den ena är uppfattningen att människan för sitt välbefinnande behöver befinna sig i ständig utveckling, se nya horisonter och möjligheter, känna skapande stimulanser. ”Det är vägen, inte målet, som gör resan värd.” Tanken på en lyckans stagnation är en själv motsägelse.

Denna uppfattning om människan får vad jag förstår starkt stöd av modern forskning, både psykologisk forskning och fysiologisk forskning om den mänskliga hjärnan. Professor David Ingvar har visat (se t ex en artikel i SE-bankens kvartalstidskrift nr 3, 1984) hur utomordentligt viktigt det är för att en människa skall befinna sig i balans och ha ett rimligt mått av välbefinnande att hon dels kan tolka var hon befinner sig i nuet och sin egen historia, dels utifrån denna tolkning förmår skapa sig framtidsbilder att sträva mot, varav åtminstone några rymmer positiva värden.

Psykologiprofessorerna David Magnusson och Marianne Frankenheuser har, med starkt stöd även från internationell forskning, visat att det är essentiellt för människan att känna **egenkontroll**. Egenkontrollen, visar professor Magnusson (kanske mest tydligt i artikeln "Aktivitet och passivitet i välfärdssamhället", Tvärsnitt nr 1, 1985) rymmer två element: prediktiv kontroll och handlingskontroll.

Den prediktiva kontrollen innebär, att individen kan se en tydlig koppling mellan företeelse och utfall (att av vissa typer av händelser följer vissa utfall; på engelska "situation-outcome contingencies"). "Omvärlden måste ha en viss faktisk och uppfattbar struktur och en viss regelbundenhet i sitt sätt att fungera, för att vi skall kunna lära oss vad vi behöver om den." Detta är ett starkt skäl mot en hyperaktiv, interventionistisk statsmakt som ständigt ändrar spelregler och förutsättningar för människors livsplanering.

Handlingskontrollen innebär, att individen möter en tydlig koppling mellan eget handlande och resultat i miljön (behavior-outcome contingencies"). Omvärlden måste vara påverkbar. Sambandet mellan individens handlingar och de avsedda resultaten får inte vara upphävt.

Det framstår i dag som en av de viktigaste uppgifterna för liberalismen att utarbeta handlingsprogram för hur individens egenkontroll skall stärkas. Det gäller i skolan (lottning vid intagning är en styggelse). Det gäller i ekonomin (lägre marginaleffekter, aktivt deltagande och mångsidigt skapande i arbetslivet). Det gäller i vården (äldreforskaren och liberalen Jan Helander har visat hur viktig t o m en så till synes liten sak som att äldre i långvården får välja måltid är för att de inte skall berövas känslan av egenkontroll och liv).

● Den andra grunden för liberalismens intresse för den skapande människan är insikten att den som skapar nya resurser och nya möjligheter också vidgar livschanserna eller livsinsikterna för andra. Det gäller ifråga om ekonomisk tillväxt (socialister har en benägenhet att diskutera fördelning av resurser och makt

som om det inte spelade någon roll hur ingrepp påverkar tillväxtens mekanismer och som om nya företag och satsningar gjordes alldeles oavsett om företagarna får disponera en rimlig del av vad de skapar). Det gäller också för forskning och kultur.

Ralf Dahrendorf visar i boken "Life Chances" att människans livschanser kan vidgas på tre sätt:

- genom att existerande möjligheter ges **till fler** (kan vara en del av utjämningspolitik; t ex ökade möjligheter för de fattigas barn att gå i skola, att universitet öppnas även för kvinnor),

- genom att möjligheter öppnas **till mer** (t ex genom ekonomisk tillväxt som ger högre inkomster och därmed möjlighet att köpa bil och skaffa egen bostad; kanske även borttagande av censur och av offentliga monopol kan räknas in här),

- genom att helt **nya möjligheter** skapas, som ingen tidigare var medveten om, tack vare föregångsmäns **kreativitet** (vem visste för 100 år sedan att jag skulle kunna ringa min mamma varje dag, flyga på studieresa till Amerika, se i en burk hemma vad som händer i Sydafrika och skriva denna uppsats hemma på dator?).

Liberalismen tror på kreativiteten, de tekniska, ekonomiska och andliga uppfinningarna. Samhället bör utformas så att människors fria skapande främjas. Det kräver mångfald, pluralism (ingen kan på förhand veta vad som kan visa sig bli värdefullt). Det kräver stor frihet för kreativa talanger (nyskapande kan inte kommenderas fram). Det kräver att man accpeterar, ja välkomnar, kreativa olikheter (de som gått före med nya idéer, satsningar, levnadsformer har sällan varit representativa för befolkningen i dess helhet). Det kräver att man utformar skattesystem m m så att det som är bra för hela samhället också blir till rationellt handlande för individen.

I sitt politiska framträdande har det liberala partiet framhåvt föreningen av frihet och trygghet, med varierande deviser genom åren ("Frihet i gemenskap", "Sociala reformer utan socialism" "Socialt ansvar utan socialism").

Det är intressant att notera att vetenskapsmän från olika discipliner finner att denna förening har en betydligt djupare mänsklig och samhällelig förankring än vad de lite reformteknologiska politiska formuleringarna antyder.

- David Magnusson och andra ledande psykologer visar, att människan behöver *både* en viss stabilitet/förutsebarhet i de omgivande villkoren och möjligheter att med egen handling påverka sina villkor.

- David Ingvar och andra hjärnforskare visar, att människan behöver *både* en trygg identifiering och adaptering av sin historia och sitt nuläge och flera handlingsalternativ som ger hopp inför framtiden.

- Ralf Dahrendorf visar att livschansernas omfång är en produkt av individens förankring/nätverk och hans optioner/valmöjligheter. Bara förankring och inga val (det gamla samhället) ger inga livschanser. Men ingen förankring och många val (det nya samhället för en del rotlösa ungdomar?) gör det inte heller. Utan avstamp blir valmöjligheterna meningslösa. "En värld med bara valmöjligheter är en värld utan moral." (Dahrendorf, sid 42).

Den liberala föreningen av trygghet och frihet är mer än slagord på valaffischer. Det finns stor anledning för ett liberalt parti att djupare studera dess filosofiska, fysiologiska och psykologiska förutsättningar. Av det följer inte bara en säkrare förankring av de politiska målen utan också praktiska reformer.

10. Förnuft är möjligt. Det skall genast medges att historien ger åtskilliga exempel på att även oförnuft är i högsta grad möjligt och att människan, för att inte tala om delkategorin beslutsfattare, ofta inte handlar så rationellt som de "borde".

Men för ett liberalt förhållningssätt torde alltså gälla att vi inte får ge upp tron på och ambitionen att människan kan tänka, argumentera och handla förnuftigt. Denna syn på värdet av rationalism är en viktig grund för liberalismens mycket höga värdering av vetenskap och forskning, av fritt sanningssökande.

Att liberalismen håller fast vid tron på förnuftet och det rationella tänkandet beror inte främst på en föreställning, måhända naiv, att människor som regel kan överblicka och rationalistiskt rangordna alla handlingsalternativ och att bedömning av argument normalt skulle vara enda eller ens viktigaste drivkraft. Det främsta skälet för att hävda den liberala förnuftstron är den fasansfulla vetskapen om vad som händer om man överger den: fördomar träder istället för vetande, trosvisshet ersätter sanningssökande, rätt grupptillhörighet blir viktigare än tunga argument, antalet huvuden räknas möjligen men inte vikten av deras tänkande — och med tiden börjar huvudena rulla om de tillhör motståndaren eller främlingen.

Rationalismen i den mening som här avses beskrivs kanske bäst som ett förhållningssätt. Med Karl Poppers ord: "En hållning som eftersträvar att lösa så många problem som möjligt under hänvisning till förnuftet, dvs till tankens och erfarenhetens klarhet, snarare än någon hänvisning till känslor och lidelser." "Rationalismen är en hållning av beredskap att lyssna på kritiska argument och att lära av erfarenheten. Det är i grunden en attityd som går ut på att 'jag kan ha fel och du rätt och om vi anstränger oss kan vi eventuellt komma sanningen närmare'."

Frågan om rationalismen är så central att Popper får komma till tals ytterligare en bit: "övergivandet av den rationalistiska attityden, av respekten för förnuftet och argumenteringen och den andres ståndpunkt, betoningen av de 'djupare skikten' i den mänskliga naturen, allt detta måste leda till uppfattningen att tänkandet enbart är en något ytlig manifestering av det som finns i dessa irrationella djup. Detta måste, tror jag, nästan alltid skapa en attityd som tar fasta på personen bakom tankarna snarare än dennes tankar. Det måste leda till föreställningen att 'vi tänker med blodet' eller med 'vårt fosterländska arv', eller 'med vår klass'."

"Rationalismen är nära förbunden med föreställningen att den andre har rätt att göra sig hörd och att försvara sina argument. Den underförstår således ett erkännande av kravet på tolerans, åtminstone för alla dem som är toleranta själva. *Man tar inte livet av en människa när man intar attityden att först lyssna på hennes argument.* (min understrykning) Dessutom leder föreställ-

ningen om opartiskhet till tanken om ansvar. Vi måste inte bara lyssna på hans argument, utan vi har skyldighet att ge ett gensvar, att svara, när våra handlingar påverkar andra. Ytterst är rationalismen på det här sättet sammanknuten med insikten om det nödvändiga i att samhällsinstitutioner tryggar friheten att kritisera, tankens frihet och sålunda människornas frihet.”

Rationalismen innebär inte någon blind tro att vetenskapen i ett visst läge har hela sanningen. Ett sådant antagande bygger på en total missuppfattning om vad verklig, kritisk vetenskap är. ”Vetenskapens anda är vetgirighet”, konstaterar Popper, ”andan att söka sanningen är motsatsen till att tro att man äger den”.

Men visar då inte erfarenheten att många, kanske de flesta, måhända vi alla, som regel styrs mer i våra åsikter av var vi kommer ifrån och vad vi erfarit än av förnuftigt tänkande och goda argument? Kanske. Men denna synpunkt utgör ett exempel på ”*det sociologiska felslutet*” (för mer om detta, se textdocent Evert Vedungs bok ”Det rationella politiska samtalet”). Att man kan påvisa att *motivationen* för en ståndpunkt i mycket hämtas från någon viss bakgrund/grupptillhörighet/erfarenhet förändrar inte kravet på prövning av *giltigheten* i ståndpunkten.

Inom vetenskapsteorin skiljer man mellan ”context of discovery” och ”context of justification”. Enkelt uttryckt: hur man kommit på en idé, ett samband, en hypotes är *en* sak, där många irrationella faktorer kan göra sig gällande. Att visa dess giltighet är en helt *annan*, där en rationell sakprövning måste redovisas.

Att säga om en stor grupp väljare ”de är socialdemokrater därför att de är arbetare” befriar inte socialdemokraterna från att visa varför socialistisk planhushållning skulle leda till bättre resultat för säg arbetarna än liberal marknadsekonomi. Det räcker inte att avfärda ett argument eller en ståndpunkt med påståenden om *motiven* hos den som framfört dem.

Vetenskapen om de många irrationella motivationerna förändrar därför inte på något sätt kravet på en rationell argumentering. Snarare gäller motsatsen: desto viktigare blir det att envetet hävda kunskapen, det kritiska och upplysta förnuftet, som den bästa metod vi känner att mota fördomar och mörka böjelser.

Tio punkter om liberal människosyn

Hans Bergström

Diskussionsunderlag vid Folkpartiets ideologiska
seminarium i Tällberg 85.11.27